

Väitekirja poetikast ning tumedast tuumast

Kristjan Haljak. Jaan Oks ja Lautréamont: üleastuv-tume kirjandus ja luulekeekele revolutsioon. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 93.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2024. 296 lk.

Kristjan Haljaku väitekirja pakub Jaan Oksa (1884–1918) ja Comte de Lautréamonti (1846–1870) loomingu detailse lähianalüüsi psühhoanalüütiliste subjektiivteooriate valguses. Töö taotlus on „avada ka laiemalt subjektiivsuse mõistet, psüühilist dünaamikat, identiteediloomet ja -lagunemist” (lk 17). Analüüsi ja teoste kontekstualiseerimise võtmetekst on Julia Kristeva „Luulekeekele revolutsioon” („La révolution du langage poétique”, 1974). Väitekirja esimene kolmandik annab ülevaate käsitletavate autorite eluloost ja nende loomingu vastuvõtust.

Psühhoanalüüsi ja transgressiooni-teooriatega tuttavale lugejale on töö kõige avastuslikum osa Lautréamonti „Maldorori laulude” ja Oksa loomingu tunnetusliku läheduse avamine. See on kahtlemata töö oluline saavutus – eriti seetõttu, et Lautréamonti ja Oksa loomingu võrdleva analüüsi tulemus on XX sajandi alguse eesti kirjanduse senisest selgepiirilisem aseta-

mine rahvusülesele kirjandusväljale. Kui tavapäraselt on kirjandusteaduslikud uurimused kas teoste lähianalüüsid või suurema hulga materjali üldistavad käsitlused, siis Haljaku töö on muu hulgas märkimisväärne kirjanduslooline tähendus. Neile, kel pole olnud psühhoanalüütiliste subjektiivteooriatega lähemat kokkupuudet, pakub väitekirja lisaks suurepärase võimaluse sisse elada psühhoanalüütilisse subjekti mõistmisse ning üleastuva subjekti suhtesse keeldudel ja normidel põhineva sootsiumiga. Väitekirja lugedes saab kindlasti selgemaks ka XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse „luulekeekele revolutsiooni” sisu ja tähendus.

Väitekirja olulisim panus Eesti kultuurilukku on Oksa loomingu käsitlus ning Oksa analüütiliselt toetatud (taas)sidumine või senisest märksa täpsem tundelooline¹ sidumine prantsuse traditsiooniga; samuti on tunnustusväärne, et eesti lugejail on nüüd kättesaadav olulise prantsuse kirjaniku Lautréamonti elu, loomingu ning teoste retseptiooni ülevaade. Mõneti üllatavalt selgub, et Oksa ning temast mõnikümme aastat varem tegutsenud Lautréamonti seob tähelepanuväärne tunnetuslik, stiililine ning autorikuvandi sarnasus. Mõlemad kirju-

¹ Tundeloo ja tundeloolisuse all pean silmas mõtteloo paralleelmõistet kultuuriliste tunde- maastike tasandil – mõttelooaga käib kaasas tundelugu.

tasid intensiivselt väga lühikese perioodi jooksul ja surid noorelt, Lautréamont 20-ndates, Oks 30-ndates eluaastates. Mõlemat peetakse – õigustatult – dekadentlikeks autoriteks, mõlemad kuulutasid eksplitsiitselt, ehk isegi programmiselt oma loomingu kõlbelis-stiililist uuenduslikkust. Neid ühendab seksualiseeritud julmuse kujutamine, tavamoraalist ülestumine ja lahtiütlemine; mõlema loomingule on omane blasfeemia ja misogüünia (viimane eriti Oksal). Sealjuures ilmneb, et Lautréamont on tasakaalukam, Oks aga hämaram, tabamatum, intensiivsem, tema tekstide seksuaalsus radikaalsem. Märkimist väärib kindlasti asjaolu, et Haljak on eesti keelde tõlkinud oma doktoritöös käsitatud teose, Lautréamonti „Maldorori laulud” (2024). Teistsuguse rõhuasetusega doktoritõppe puhul võinuks tõlge arvesse minna väitekirja ühe osana, ja mõtteliselt kuulubki tõlge selle uurimuse juurde.

Teoste lähianalüüs sisaldab rohkesti huvitavaid detaile ja tabavaid tähelepanekuid, sealjuures on õnnestunud ekskursid autorite stilistikasse ja sõnakasutusse – neist kerkib esile Oksa *ritsumine* ning sellega seotud *rõtsumine*. Töös on metakriitilist elementi, mis võtab kriitilisel lugejal relvad käest: kui tekib tunne, et analüüsiga on vahest liiale mindud, siis ilmub teksti justnagu eneseirooniline kommentaar (nt „tõlgendussoovi korral võib ka pealtnäha kõige sürrealistlikumaid kujundeid avada ning lahti seletada”, lk 143). Metakriitilisus on omane ka „Maldorori lauludele”; on huvitav jälgida, kuidas ilmselt (?) tahtliku strateegiana kandub analüüsivate teoste mõni joon üle Haljaku kirjutusstiili. Näiteks kätkeb fraas „loomalik iha on see, mis rahuldub, jõuab eesmärgini, lakkab” (lk 172) Oksa ja Lautréamonti teoste analüüsis esile tõstetud kolmikjaotust või kolmikstruktuuri.

Huvitav ja ebatraditsiooniline valik on detailselt kirjeldada analüüsitavaid teoseid ehk väitekirja autori sõnutsi anda ülevaade „tekstide sisulis-vormilisest iseloomust” (lk 74). Need lähikirjeldused hõlmavad väitekirjas 27 lehekülge (lk 74–101), sisaldavad rohkelt tsitaate ning toovad suurepäraselt esile Oksa ja Lautréamonti tekstide sarnasuse, korduvad teemad ja motiivid, tekstides avalduvad ängid ja transgressioonid. Need ülevaated on töö lisandväärtus, mida võiks sisaldada teisedki bakalaureuse-, magistri- ja doktoritööd: need on ühtekokku tekstide poeetiline ülekirjutus ja samal ajal juba süvenenud lähianalüüs.

Väitekirja põhineb traditsioonilisel arusaamisel kirjandusteosest kui mitmekihilisest kogumist, kus saab eristada tuuma ja pealispindseid tähenduskihte. See arusaam väljendub juba töö eesmärgipüstites: „Siinses töös „Jaan Oks ja Lautréamont: üleastuv-tume kirjandus ja luulekeele revolutsioon” vaatlengi kõnealuste autorite uuenduslikku-avangardset loomingut võrdlevalt, püüdes psühhoanalüütiliste teooriate ja uuritavate tekstide põhjaliku lähilugemise abiga jõuda lähemale nende teoste tuumale” (lk 17). Üleüldse on töös palju juttu tuumast ja tuumsusest (otsinguga „tuum” tuleb esile 69 kasutust). See on üllatav, kuna Oksa ning Lautréamonti tekstide analüüsi, aga ka Kristeva modernismi-teooria ning psühhoanalüüsi keskne teema on tervikliku subjekti hajumine, pihustumine, voolavus, polüvalentsus – need mõistekobarad justnagu ei seostu tuumsuse ega tuuma otsingutega. Ning üllatav on see *tuuma*-rohkus või -diskursus ka sellepärast, et teoste tuuma otsing ei kuulu kindlasti nüüdisaegse kirjandusuurimise populaarseimate alade hulka; pigem huvitatakse seostevõrgustikest ega usuta teoste tuuma olemasollu. Mul tekkis lugemise käigus hüpotees: tuumsuse otsing on selles

töös vähemalt osaliselt tingitud poeetilisest printsiibist.

Eraldi võiks rääkida Haljaku väitekirja poetikast. Doktoritöö üks läbivaid, Oksast inspireeritud (ja Oksa loomingus sageli esinev) epiteete on *tume* (ligi 150 vastet), see on leidnud koha ka pealkirjas. Epiteeti *tume* on töös hoolikalt ja huvitavalt defineeritud kui ühelt poolt kehtivate moraalinormide seisukohast paheline, teisalt juhm olek: „Oksa ja Ducasse'i [Lautréamonti] seksuaalsus on seeläbi *tume* kahes tähenduses: ühtpidi avaldub *tumetus* pahelisuses ja väärastumuses kehtivate moraaliprintsiipide suhtes, teisalt on nende kujutatud seksuaalsus *tume* kui juhm, mõttetu, taipamatu – läbikukkumisele määratud” (lk 136).

Epiteet *tume* algriimub *tuumaga* ning esineb väitekirjas eri kombinatsioonides: nii on kasutusel „psüühe *tume tuum*” (lk 236), „*tuumne-tume lõhe*” (lk 97), „*tumedad tungid*” (lk 165), „*tume ja tuumne tundmatus*” (lk 145). Haava kujundit näiteks selgitatakse nii: haavatud paik on kui „subjekti *tume* ja tungiline *tuum*, mille ümber kõik ihad pöörlevad ning mida diskursiivsete identiteetide karneval varjata püüab” (lk 128). Tungiline ringliikumine leiab aset „*tumeda ja tühja* naudingulise *tuuma* ümber, ilma seda päriselt eales puudutamata, võimaldades nõnda seda soovitud fantaasiaga täita” (lk 149). Juttu on ka „ihade poeetika *tumeda* tähendusliku *tuuma*” pihustumisest (lk 232), tihkest *tumedusest* (lk 104).

Niisiis kannab väitekirja algriimiline *t-poeetika* või *tu-poeetika*, mis koondub sõnadesse *tume*, *tuum*, *tung*, *tundmatus*, *tihkus*.² *Tuum* leiab kasutust võib-olla just sellepärast, et *tumedaga* kokku kõlada. Samal ajal kutsub *tuum* liituma veel ühe *t-sõna*, nimelt *tühjuse*: väitekirjas esineb

tühi tuum või *tuumne tühimik*, mis on Jacques Lacani psühhoanalüüsist tuttav subjekti põhimine puudujääk või ilmaolu, mida on vaja fantaasiate lõppematult korduva ringlusega kinni katta (vt lk 225). Sest see tühimik on väljakannatamatu, nii nagu on Oksa ja Lautréamonti subjektile väljakannatamatu ja vastuvõetamatu tavaline kuulekas elu, mis järgib sümboolse sfääri moraalikoodeksit ja usaldab iseduse püsikindluse fantaasiat. Samal ajal on subjekti fundamentaalse lõhe kinnikattmine alati ebaõnnestumisele määratud – ja sellest paratamatu ebaõnnestumise tajumisest kasvab välja teksti äng, vaev.

Siit võiks jõuda veel ühe epiteedi *tume* tähenduse juurde, mis väitekirjas *tumedat* iseloomustavasse kaksikjaotusse pole mahtunud: nimelt *tume* kui sünge, valguetu, sellisena ehk ka väljakannatamatu, õudne, nii nagu avaldub eksistentsiaalne *tumetus* ja õud Oksa novellis „*Tume inimeselaps*”, aga ka mujal. Mõtlen näiteks sellele, kuivõrd valusad, ahistavad, ängistavad võivad olla Oksa tekstid – seda olemise ja üksinduse ängi ja vaeva Haljaku väitekiri otseselt ei sõnasta, kuigi üldisel tunnetuslikul tasandil on nende kohalolu kahtlemata tajutav. Huvitav on täheldada, et *tu-sõnade* hulgast puudub *tumm* – see oleks sinna ometi hästi sobinud, sest kas ei iseloomusta oksalikku *tumedust* sageli ka *tummus*? *Tumedas* tungide ringluses taandub keeleline eneseväljendus nii nagu ka sümboolse vald laiemalt.

Mind võib selles töös ka vaid mõnel korral kasutatud mõiste *sasimik*, mille esmane seletus leidub Foucault' essee „Eessõna transgressioonile” tsitaadis: Foucault eritleb transgressiooni suhet piiriga kui *sasimikku*, „mida mitte ükski lihtne katkestus ei ammenda” (lk 104). *Sasimik* siiski töös hiljem kasutust ei leia, kuigi puht kontseptuaalselt võinuks just sellest liikuda *tuumsuse* asemel *risoomse* kontseptuaalsuse poole. Miks siis ei ole

² Suure erandina on tekstis vältimatu *s-sõna seksuaalsus*; juttu on nt *tumedast seksuaalsusest*.

seda tehtud? Mulle tundub, et siinjuures mängib taas rolli sõna või mõiste (seda-korda vale) kõla: *sasimik* on liiga *s*-ine ja liiga lühisilbiline. Tuumsus seevastu toob tumeduse välja erilise kõlajõuga.

Kokkuvõtteks: see on tundlikult kirjutatud töö, süvenenud, poeetiline ja pingetatud analüüs, mis seob eesti kirjandusloo

veenvalt taas kokku laiemate modernistlike püüetega mõista, mõtestada ja poetiseerida tundelise subjekti rolli XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse poeetiliste uunduste ajastul.

EPP ANNUS